

cessàriament especialistes, un material molt interessant. Subscrivim les paraules del pròleg de Pau Cateura: «El libro no es ni puede ser un punto final, sino un punto de referencia brillante a partir del cual Jorge Maíz nos aporte nuevas profundizaciones en el tema; desde aquí le emplazo a que no se demore en esta tarea.»

IRENE LLOP JORDANA
Universitat de Vic
irene.llop@uvic.cat

Paul SALMONA; Laurence SIGAL (dir.). *L'archéologie du judaïsme en France et en Europe*. Prefacis de Frédéric Mitterrand i de Jean-Paul Jacob. París: La Découverte, 2011. 358 p.; 22 cm. ISBN 978-2-7071-6694-4.

La presència dels jueus al vell continent europeu, des de l'antiguitat més primerenca fins a la tardor medieval, ha suscitat en els darrers anys grans trobades pertot arreu. L'aparició de nous cementiris, sinagogues i materials ha creat nova terminologia que abans era pràcticament inexistent i així, a poc a poc, l'arqueologia del món jueu s'ha fet un lloc en els congressos i les trobades científiques. Cal advertir en primer lloc al lector, per evitar confusions i malentesos, de la dificultat dels arqueòlegs i dels historiadors per a desenvolupar i teoritzar sobre l'existència d'una disciplina científica que rebí el nom d'arqueologia jueva, una disciplina encara en procés de configuració. Dit això, podem aplicar tècniques d'estudi arqueològic sobre les restes materials del passat que varen pertànyer d'una manera o d'una altra a aquesta minoria. Malauradament, l'arqueologia feta sobre els jueus té una manca de planificació: la major part de les troballes són fruit de trobades fortuïtes en el decurs d'obres o reformes i no d'una organització capaç de generar estudis acurats per a tots aquells que no toquem —*in situ*— aquestes restes.

Els grans manuals d'arqueologia o les dissertacions teòriques d'arqueologia medieval desenvolupades no diuen res o quasi res dels jueus. Aquests, en tant que subjectes històrics, encara no han desenvolupat —al nostre entendre— una epistemologia pròpia capaç de donar lloc a un nou paradigma que puguem anomenar aquí, amb majúscules, Arqueologia Jueva. Malgrat això, els elements conservats dels jueus, les restes de les seves construccions, les eines i els elements de la seva vida privada i de la seva vida pública comunitària són objecte de la disciplina arqueològica i, com a tals, molt importants per a millorar i completar la nostra visió i els nostres coneixements sobre els jueus.

Les publicacions sobre la temàtica, tot i que ara mateix n'hi ha un cert creixement, encara són minoritàries i només a poc a poc es fan presents en els grans congressos d'arqueòlegs.¹ Així, els dies 14 i 15 de gener de l'any 2010, el Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme i l'Institut National de Recherches Archéologiques Préventives (INRAP) organitzaren a París un gran congrés amb diversos objectius. Durant les jornades es debateren i es posaren sobre la taula les novetats de les grans troballes arqueològiques fetes en els darrers anys sobre els jueus. Aquesta reunió d'especialistes ha esdevingut un llibre que pretén donar a conèixer la situació de l'arqueologia del món jueu, especialment a França i també a altres indrets, sota la direcció de Paul Salmona i Laurence Sigal, i amb la col·laboració de les institucions involucrades en l'organització de les jornades, a més de l'editorial La Découverte, publicat sota el títol *L'archéologie du judaïsme en France et en Europe*. Aquesta monografia s'inicia amb una interessant introducció de Max Polonovski a l'arqueologia del judaisme feta a partir dels vestigis més considerables d'arreu d'Europa; també amb un estudi de Max Polonovski sobre la situació actual, amb una acurada retrospectiva i la descripció de les seves possibilitats de futur, però que no acaba de concloure epistemològicament el debat entorn de l'arqueologia jueva.² El contingut de la reunió, que podeu trobar íntegrament a la xarxa,³ ja ha tingut alguns precedents, com *Art et archéologie des juifs en France médiévale*, dirigit per Bernhard Blumenkranz i editat l'any 1980, que va contribuir a renovar parcialment els estudis artístics i descriptius fets durant les dècades i els segles anteriors.⁴

Qualsevol interessat en l'estudi dels jueus de l'edat mitjana tracta d'analitzar l'ocupació de l'espai i les restes conservades a les ciutats actuals. El barri

1. Vegeu, per exemple: José Luis LACAVE, «Los restos materiales de la cultura judía en España», en *El legado de Sefarad*, 1992, p. 454-474; David ROMANO VENTURA, «Arqueología judía en Cataluña», en *Actas del III Congreso Internacional «Encuentro de las Tres Culturas» (Toledo, 15-17 octubre, 1984)*, Toledo, 1988, p. 131-136; Jordi CASANOVAS MIRÓ, «Arqueología judía medieval en la Península Ibérica», *Revista de Arqueología*, 61 (1986), p. 45-54; Jordi CASANOVAS MIRÓ, «Notas sobre arqueología funeraria judía en época medieval», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I: Prehistoria y Arqueología* (Madrid), 6 (1993), p. 293-302.

2. Convé recordar la seva aportació l'any 2002 amb: *Le patrimoine juif européen*, París i Lovaina, Peeters, 348 p.

3. <<http://www.inrap.fr/archeologie-preventive/Ressources-multimedias/Conferences-et-colloques/p-8832-Archeologie-du-judaïsme-en-France-et-en-Europe.htm>> [Consulta: 2 maig 2012].

4. Bernhard BLUMENKRANZ (dir.), *Art et archéologie des juifs en France médiévale*, Tolosa, Privat, 1980, 392 p.

jueu és, sens dubte, un dels elements més característics del llegat jueu en la història i l'arqueologia urbana. Les restes documentals i literàries ubiquen i delimiten urbanísticament el seu emplaçament. En el congrés de París i en el mateix llibre que ara es presenta, hi ha diversos estudis sobre aquestes illes urbanes, veritables ciutats dins de les urbs medievals. Així, amb una acurada aportació documental, s'analitza el call de Colònia (Sven Schütte) i també es fa una reconstrucció del call de Toledo (Jean Passini) o l'estudi de les restes històriques, topogràfiques i arqueològiques de Tretz (Robert Thernot), el Comtat Venaisí (François Guyonnet) i Ratisbona, totes elles partint de restes diverses, amb metodologies diferents i conclusions i possibilitats diverses.

El creixement i l'ampliació de l'arqueologia preventiva, per sort, ha permès la consolidació d'una disciplina força especialitzada, associada al creixement de les viles i de les ciutats actuals; també s'han dut a terme estudis urbanístics previs durant aquests darrers anys i hi ha hagut un creixement de la legislació patrimonial i arqueològica. En el si d'aquest context, s'han pogut examinar, modificar i adaptar intervencions urbanístiques de consideració. Hom recorda, per exemple, les discussions i les diferents opcions presentades davant les significatives troballes de la sinagoga de Lorca i la construcció d'un establiment de serveis al mateix lloc. A *L'archéologie du judaïsme* estan presents els estudis de Marco Milanese sobre les recents troballes de la jueria de l'Alguer, a Sardenya, amb les restes recents de la sinagoga local a la plaça i les restes a l'església de la Santa Creu, i els corresponents debats. El professor de Sàsser també analitza altres espais propis de la vida privada i comunitària d'aquesta minoria, que ell mateix va tractar durant les seves intervencions i estudis de la dècada passada.⁵ Michaël Iancu tracta de la revaloració del patrimoni amb un estudi sobre la sinagoga de Montpeller. Claude de Mecquenem exposa la seva hipòtesi sobre l'existència d'una possible sinagoga medieval a Lagny-sur-Marne i Etleva Nallbani tracta de l'antiga d'Anchiasmos, a l'actual Albània. També hi ha lloc per a la sinagoga i el micvé de Buda (András Véghe) o altres aportacions sobre una escola talmúdica a Orleans (Thierry Massat), els vestigis conservats a l'antic gueto de Metz (Claire Decomps i Lonny Bourada) o la restauració del barri jueu de Saint-Paul-Trois-Châteaux (Mylène Lert). En aquesta miscel·lània, hom pot trobar també unes línies sobre les catacumbes jueves de Roma escrites per Cinzia Vismara.

5. Cal destacar el seu estudi-resum: «L'Alguer. Deu anys d'arqueologia de la ciutat entre recuperació urbana, polítiques culturals i planificació», *L'Alguer* (L'Alguer), 19/104 (2006), p. 9-16.

La minoria jueva també ha generat un bon grapat de pàgines dedicades a descriure els seus cementiris. Malgrat els documents conservats sobre la seva existència i presència, i també malgrat la toponímia que recorda una i més vegades l'existència dels fossars jueus, trobar-los avui dia no és fàcil. Això no ha estat, emperò, un mur o una barrera insuperable, i les troballes han estat significatives; per exemple, el llibre ens aporta noves dades i en recorda d'altres ja publicades sobre les necròpolis i els cementiris jueus de Lucena (Daniel Botella), Tàrrega (Anna Colet Marcé i Oriol Saula), Praga (al carrer Vladislavova; Michaela Selmi Wallisová), Toledo (Arturo Ruiz Taboada), o les recents aportacions sobre el cementiri de Châteauroux (Philippe Blanchard). És evident que en el llibre no es tracten totes les necròpolis jueves del continent europeu (les ja estudiades i publicades de Barcelona, Deza, York o Trèveris), però sí que hi ha una bona aportació de les darreres troballes fetes als indrets esmentats. Així, aquests estudis aporten de forma resumida el context històric de les restes, la seva trobada, els principals elements i les diferents intervencions arqueològiques fetes, la seva cronologia i fins i tot el debat generat per algunes trobades. Sobre els banys jueus, cal considerar i valorar la seva importància en l'estructura d'aquesta comunitat religiosa. Els banys rituals jueus eren molt diferents arqueològicament i simbòlicament dels banys públics, iguals o molt similars als musulmans o als cristians. El micvé o bany ritual va desenvolupar espais determinats i diferents. Angela Scandaliato ens aporta un petit treball sobre els conservats a Siracusa. Aquest espai exclusivament associat a l'arqueologia jueva ha generat no poques aportacions i també n'ha estat un dels motors generadors.⁶

No debades, la cultura material llegada pels jueus està molt fortament relacionada amb la conservació dels espais religiosos i públics ja esmentats. Aquests espais, sinagogues, banys rituals, escoles, cementiris i altres, tal vegada cal considerar-los genuïns i força diferents d'altres espais o edificis generats per comunitats no jueves.

No obstant això, en el llibre hi ha certs buits o temes poc desenvolupats; per exemple, tot i que no existeixen espais privats o habitatges amb característiques per a ser considerats jueus, sí que l'arqueologia fa temps que ha desenvolupat línies de recerca i descripció de cases cristianes o musulmanes, amb ressenyes

6. Vegeu, per exemple, José Luis LACAVE RIAÑO, «De cómo se judaizan unos baños: Mallorca», *Raíces*, 6 (1989), p. 29-31; o l'estudi ja clàssic de Josep M. MILLÀS VALLICROSA, «Descubrimiento de una miqwah en la población de Besalú», *Sefarad*, 25 (1965), p. 67-69.

molt minucioses sobre el seu contingut, que fins i tot ens han aportat dades properes al món de les mentalitats i de la vida quotidiana. Cal dir que aquestes temàtiques han quedat pràcticament relegades a les feines fetes pels historiadors i per les fonts quasi exclusivament documentals; hom troba a faltar estudis sobre ceràmiques, lluminàries, teixits, eines, estris de cuina i altres objectes, que també configurin unes primeres aportacions a la casa jueva. Al nostre parer, al llibre també manquen noves tècniques arqueològiques com la zooarqueologia i d'altres que podrien completar-ne algunes aportacions, o les noves tècniques de dibuix arqueològic, que ens aporten considerables mapes, plànols i idees, elements no gaire presents en aquesta monografia. És evident que l'espai i els usos privats de comunitats religioses poden deixar petjades tan insignificants que alguns ja les han descartat. Nosaltres també considerem que caldrà fer noves reunions i aportacions més específiques, tant temàticament com geogràficament (el llibre deixa de banda moltes aportacions geogràfiques i segurament hauria donat un estudi més ampli), posades en comú sobre sinagogues, barris i altres vestigis arqueològics, per —amb posterioritat— tornar a fer reunions més àmplies. Per finalitzar, *L'Archéologie du judaïsme* aporta una bibliografia considerable, prop de trenta pàgines sobre l'arqueologia jueva que, sens dubte, poden ajudar a aprofundir en la temàtica i a fer que les nostres recerques siguin cada vegada més completes. També, hi ha un glossari sobre termes hebraics, una ajuda sempre força interessant per als qui s'inicien en el tema.

JORGE MAÍZ CHACÓN
UNED Illes Balears
jmaiz@palma.uned.es